

Mühazirə №11

Mövzu: Feilin dəyişmə – təsrif sistemi: feilin şəkilləri. Feilin şəxs kateqoriyası

Plan:

11.1. Feilin dəyişmə-təsrif sistemi: feilin şəkilləri;

11.2. Feilin əmr şəkli;

11.3. Feilin xəbər şəkli;

11.4. Feilin vacib şəkli.

11.1. Feilin dəyişmə-təsrif sistemi: feilin şəkilləri

Subyektin işə, hərəkətə münasibəti müxtəlif olur. Bəzən subyekt işin icrası haqqında sadəcə məlumat verir, bəzən də işin icrasının vacib, gərəkli olduğu, arzu olunduğu və ya müəyyən şərtədən asılı olduğu öz ifadəsini tapır.

Subyektin işə, hərəkətə bu cür münasibəti cümlədə modallığın, yəni danışanın söylədiyi fikrə, obyektiv gerçəkliyə münasibətinin ifadəsinə səbəb olur. Həm də bu cür münasibət morfoloji yolla – feildə xüsusi şəkilçilər vasitəsilə ifadə olunur. Bu da feillərin müxtəlif şəkilçilər qəbul edərək dəyişməsinə, müxtəlif formalara, şəkillərə düşməsinə səbəb olur.

Subyektin gerçəkliyə münasibətini bildirmək üçün feillərin düşdüyü şəkillərə *feilin şəkilləri* deyilir.

Feillərin şəkillər üzrə dəyişməsi onların zaman, şəkil və şəxs şəkilçiləri qəbul edərək dəyişməsi deməkdir.

Feillərin zaman, şəkil, şəxs şəkilçiləri qəbul edərək dəyişməsinə *feli təsrif* deyilir. Feli təsrif nəticəsində feilin şəkilləri yaranır.

Şəkillərin morfoloji əlamətlərinin bir qismi feillərin kökünə və ya əsasına artırılır. Məsələn, *zaman şəkilçiləri*, *əmr şəklinə məxsus şəxs şəkilçiləri*, *-malı, -məli, ası, -əsi, -a, -ə, -sa, -sə* şəkilçiləri feilin kökünə və ya əsasına artırılır; məs.: *yaz-ım, yaz-ır-am, yaz-malı-(y)am, gərək yaz-a-m, yaz-ası-(y)am, əgər yaz-sa-m* və s.

Bunlar *feil şəkillərinin sadəsidir*. Feilin sadə şəkilləri aşağıdakılardır:

1. *Əmr şəkli*; 2. *Xəbər şəkli*; 3. *Vacib şəkli*; 4. *Lazım şəkli*; 5. *Arzu şəkli*; 6. *Şərt şəkli*.

Feilin sadə şəkillərinin üzərinə *idi, imiş, isə* zaman və şərt ədatlarını və ya onların şəkilçiləşmiş forması *-dı, -di, -du, -dü; -muş, -miş, -muş, -müş; -sa, -sə* əlavə edildikdə feli təsrif

mürəkkəbləşmiş olur və *feil şəklinin mürəkkəbi* yaranır:*alırdım,alırmışam,alırımsa,almalıydım,almalıymışam,almalıyamsaalsaydım,alsaymışam.*

Əmr və xəbər şəklinin şühudi keçmiş zamanının mürəkkəbi – hekayə və rəvayəti olmaz. Əmr, arzu və şərt şəkillərinin ümumi şərti olmaz.

Feil şəklinin mürəkkəbinə aşağıdakılar daxildir: *Feil şəkillərinin hekayəsi; Feil şəkillərinin rəvayəti; Feil şəkillərinin şərti.*

11.2. Feilin əmr şəkli

Feilin əmr şəkli *ərm, xahiş, arzu, təkid, tələb, məsləhət, nəsihət* bildirir.

Feilin əmr şəklini ifadə etmək üçün heç bir xüsusi şəkli əlamətdən istifadə olunmur. Edilən əmrin hansı şəxsə aid olmasını bildirmək üçün yalnız *şəxs şəkilçilərindən* istifadə edilir. Feilin əmr şəklində hərəkətin icrası müəyyən əmr, buyruq, öyüd, nəsihət əsasında olur.

Əmr ifadə edən hər hansı bir feilin məzmununda gələcək zaman anlayışı olur, çünki əmr müəyyən bir işin icra olunması üçün edilir. İşin icrası isə hər halda əmrdən bir saniyə sonra başlanırsa biləcəyi kimi, bir il sonra da başlanırsa bilər. Lakin bu gələcək zaman yalnız feilin məzmunundan irəli gəlir. Burada heç bir xüsusi zaman şəkilçisi iştirak etmir.

Əmr şəklinin qəbul etdiyi şəkilçilər yalnız şəxs şəkilçilərindən ibarət olub, aşağıdakılardan ibarətdir:

Birinci şəxsin tək –*ım, -im, -um, -üm*, cəmi isə *-aq, -ək* şəkilçiləri ilə ifadə olunur: *yazım, bilim; yazaq, bilək, başlayaq, işləyək* və s.

Əmr şəklinin ikinci şəxs tək –*ın, -in, -un, -ün* şəkilçisi ilə ifadə olunur: *yazın, bilin, başlayın, işləyin* və s.

Əmr şəklinin ikinci şəxs cəmi –*ın, -in, -un, -ün* şəkilçisi ilə ifadə olunur: *yazın, bilin, başlayın, işləyin* və s.

Əmr şəklinin üçüncü şəxs tək –*sın, -sin, -sun, -sün* şəkilçisi ilə, cəmi isə həmin şəkilçiyə *-lar, -lər* cəmlilik şəkilçisinin əlavəsi ilə ifadə olunur: *yazsın, baxsın; yazsınlar, gəlsinlər* və s.

Dilimizdə üçüncü şəxsi ifadə etmək üçün yalnız feilin əmr şəklində xüsusi şəkli əlamətə təsadüf edilir ki, bu da əmr şəklini feilin başqa şəkillərindən fərqləndirir.

Feilin əmr şəklinin inkarı –*ma, -mə* şəkilçisi ilə ifadə olunur: *baxmayım, demə, gəlməyin* və s.

11.3. Feilin xəbər şəkli

Feilin xəbər şəkli *işin, hərəkətin, hansı zamanda hansı şəxs tərəfindən icra olunduğu (və ya olunmadığını)* bildirir.

Feilin bu şəklində heç bir xüsusi şəkli əlamət iştirak etmir. Burada zaman və şəxs şəkilçiləri əsas rol oynayır.

Xəbər şəkli başqa şəkillərdən bir tərəfdən, zaman şəkilçilərinin iştirak etməsi, digər tərəfdən, şəkil əlamətlərinin iştirak etməməsi ilə fərqlənərək xüsusi şəkil adı alır.

Feilin xəbər şəkli iki keçmiş (şühudi, nəqli), bir indiki və iki gələcək (qəti, qeyri-qəti) zaman şəkilçiləri ilə işlənərək, iş, hərəkətin icrası zamanını xəbər verir.

Feilin xəbər şəklinin zaman şəkilçiləri aşağıdakılardır:

Şühudi keçmişdə: -dı, -di, -du, -dü; məs.: yazdım, bildim; yazdıq, bildik; yazdın, bildin, yazdınız, bildiniz; yazdı, bildi, yazdılar, bildilər və s.

Nəqli keçmişdə: -mış, -miş, -muş, -müş; -ıb, -ib, -ub, -üb; məs.: yazmışam, bilmişəm; yazmış-ıq, bilmişik; yazmışsan, bilmişsən, yazmışsınız, bilmişsiniz; yazmışdır, yazıblar və s.

İndiki zamanda: -ır, -ir, -ur, -ür; məs.: yazıram, bilirəm, yazırıq, bilirik; yazırsan, bilirsən, yazırsınız, bilirsiniz; yazır, bilir, yazırlar, bilirlər və s.

Qəti gələcək zamanda: -acaq, -əcək; məs.: yazacaqam, biləcəyəm, yazacağıq, biləcəyik; yazacaqsan, biləcəksən, yazacaqsınız, biləcəksiniz; yazacaq, biləcək, yazacaqlar, biləcəklər və s.

Qeyri-qəti gələcək zamanda: -ar, -ər; məs.: yazaram, bilərəm, yazarıq, bilərik; yazarsan, bilərsən, yazarsınız, bilərsiniz; yazar, bilər, yazarlar, bilərlər və s.

Sadə xəbər şəkli feilin zaman şəkilçisi və şəxs şəkilçisi modelində qurulur. Deməli, feilə zaman şəkilçisi, onun da üzərinə şəxs şəkilçisi əlavə etdikdə sadə xəbər şəkli əmələ gəlir.

Mürəkkəb xəbər şəkli idi, imiş, isə ədatları vasitəsi ilə meydana gəlir, feilə artırılan zaman şəkilçisindən sonra, şəxs şəkilçisindən əvvəl *idi, imiş, isə* ədatlarından biri əlavə olunmaqla xəbər şəklinin mürəkkəbi əmələ gəlir. Sadə və mürəkkəb şəkli arasında forma və məzmun fərqi olur ki, bu da idi, imiş ədatları ilə meydana çıxır.

İdi ədatı və ya onun ixtisar şəkli (-dı, -di, -du, -dü) iştirak edən xəbər şəkli formaca mürəkkəb, məzmunca *xəbər şəklinin hekayəsi* hesab olunur: *yaz-mış-dı-m; gəl-ir-di-m; oxu-yar-dı-q* və s.

İmiş ədatı və ya onun ixtisar şəkli (-miş,-miş,-muş,-müş) iştirak edən xəbər şəkli formaca mürəkkəb,məzmunca *xəbər şəklinin rəvayəti* hesab olunur:*gəl-ir-miş-əm;gəl-ir-miş-sən;gəl-əcəkmış-sən* və s.

İsə ədatı və ya onun ixtisar şəkli (-sa,-sə) iştirak edən xəbər şəkli formaca mürəkkəb,məzmunca *xəbər şəklinin şərti* hesab olunur:*bax-ır-am-sa;bax-ar-sa-sa* və s.

Feilin xəbər şəklinin inkarı –*ma,-mə* şəkilçisi ilə ifadə olunur:*yamıram.öyrənmədin* və

11.4.Feilin vacib şəkli

Feilin vacib şəkli *işin icrasının vacib olduğunu* bildirir.

Feilin vacib şəkli xüsusi əlamətlə – *-malı,-məli* şəkilçisi ilə düzəlir.Bu şəkilçi müxtəlif növdən olan feillərə əlavə olunaraqonların məzmununda vaciblik anlayışı yaradır.Vacib şəklində xüsusi zaman əlaməti iştirak etmir,zaman məfhumu feilin öz məzmunundan irəli gəlir.Feilin quruluşundan asılı olaraq vacib şəkli ya gələcək,ya da keçmiş zamanı bildirir.

Feilin vacib şəkli də sadə və mürəkkəb olur.Sadə vacib şəkli,feil – şəkil əlaməti – şəxs şəkilçiləri modelində qurulur.Sadə vacib şəkli məzmunca gələcək zamanı ifadə edir:*yazmalıyam,yazmalısən,yazmalıyıq,yazmalısınız* və s.

Vacib şəklinin mürəkkəbinin məzmununda da *hekayə,rəvayət* və *şərt* anlayışı vardır ki,bu da *idi,imiş,isə* ədatlarının məzmunundan irəli gəlir.*İdi* ədatı *hekayə,imiş rəvayət,isə şərt* məzmunu bildirir.

Yazmalı idim,yazmalı idin,yazmalı idi kimi feillər vacib şəklinin quruluşca mürəkkəbi,məzmunca *hekayəsidir*.

Yazmalı imişəm,yazmalı imişsən,yazmalı imiş,yazmalı imişik kimi feillər vacib şəklinin quruluşca mürəkkəbi,məzmunca *rəvayətidir*.

Yazmalıyamsa,yazmalısansa,yazmalıdırsa,yazmalısınızsa kimi feillər vacib şəklinin quruluşca mürəkkəbi,məzmunca *şərtidir*.

Feilin vacib şəklinin inkarı həm –*ma,-mə* şəkilçisi,həm də *deyil* sözü ilə ifadə oluna bilir:*yazmamalıyam- yazmalı deyiləm;yazmamalısən- yazmalı deyilsən* və s.

Ədəbiyyat

1.Q.Kazımov.Müasir Azərbaycan dili.Morfologiya.Bakı,2014

2.M.Hüseynzadə.Müasir Azərbaycan dili. (Morfologiya).III hissə.Bakı,2007

3.Y.Seyidov.Seçilmiş əsərləri.IX cild.Bakı,2010